

"Ευθάνατος θάνατος":

Το "καλῶς θανεῖν" στην αρχαία Ελλάδα

Αφροδίτη Α. Αβαγιανού

Ph.D. Παν/μίου Ζυρίχης,
ιστορικός Αρχαίας Ελληνικής Θερησκείας

I. "Ευθανασία": Ο εννοιολογικός προσδιορισμός του όρου στην αρχαιότητα.¹

Ο θάνατος, ως ξεχωριστό χαρακτηριστικό, αλλά και αδιαχώριστο από την ανθρώπινη φύση, αποτελεί τη δεύτερη - και συμμετρικά ισοδύναμη με τη ζωή- δύναμη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.

Ένα επιτάφιο επίγραμμα από την Αυτοκρατορική Εποχή θέτει το αξίωμα ότι "οὐ μόνον εἶναι τὸν θάνατον θνητοῖς οὐ κακόν, ἀλλ' ἀγαθόν", για τους θνητούς ο θάνατος όχι μόνο δεν είναι κακό, αλλά καλό.² Ένα άτομο δεν μπορεί να ζει σε απομόνωση· εξαρτάται από την κοινωνική ομάδα από την οποία προήλθε· έτσι, ο θάνατος του ατόμου είναι αναπόσπαστο μέρος της κοινωνικής ζωής.

Ο κανονικός θάνατος, που οφείλεται είτε σε φυσικές αιτίες είτε σε δολοφονία, είναι αναπότρεπτος. Ένα παράδοξο είδος θανάτου είναι η αυτοκτονία. Η αυτοκτονία ορίζεται ως θάνατος τραγικός, τον οποίον επιλέγουν εκείνοι, που, πιεσμένοι από την ανάγκη, τους βρίσκει "ο αβάσταχτος πόνος μιας αδιέξοδης δυστυχίας".³ Κανείς δεν έχει κανέναν έλεγχο πάνω στο θάνατο· η αυτοκτονία, όμως, δίνει τη δυνατότητα στον αυτόχειρα να καθορίζει το χρόνο του θανάτου

1. Για μια πολύ γενική θεώρηση της έννοιας της Ευθανασίας κατά την αρχαιότητα και στους νεότερους χρόνους μπορεί κανείς να ανατρέξει στο άρθρο του Joseph Vogt, "EYTHANASIA - antik und modern", *Saeculum* 33 (1) (1982): 68-73, όπου και στη σελ. 68, σημ. 3 παρατίθεται μια γενική βιβλιογραφία του θέματος. Η σημασία του όρου στη σύγχρονη εποχή είναι αντικείμενο έρευνας στο δοκίμιό μου του προγράμματος ΠΕΝΕΔ (βλ. σημ. 84).

2. *IG*, II/ III₂, 3661, 5- 6. Βλ. Walter Burkert, *Homo Necans* (αγγλ. έκδ. Μπέρκλεϊ / Λος Άντζελες, Λονδίνο: Univ. of California Press, 1983): 295 για τη σημασία του "θανάτου" στα Μυστήρια.

3. Nicol Loraux, *Façons tragiques de tuer une femme* (Hachette, 1985)· ελλ. μτφ.: *Βίαιοι θάνατοι γυναικών στην τραγωδία*, Αγγ. Ροβάτσου, (Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 1995): 47.

του. Με την αυτοκτονία του κανείς τιμωρεί, ανακουφίζει, δημιουργεί ή βάζει τέλος σε μιάσμα, σώζει ή καταστρέφει κοινότητες, διαφυλάσσει ή όχι το κύρος της προσωπικότητάς του. Η αυτοκτονία δε λαβαίνει χώρα σε απομόνωση· μάλλον απορρέει ευθέως από τη θέση, πραγματική ή υποθετική, κάποιου στην κοινωνία. Όταν ένα σφάλμα διαταράσσει τους κοινωνικούς κανόνες, τότε ακολουθεί η αυτοκτονία. Το σφάλμα μπορεί να οφείλεται στην κοινωνία ή στο άτομο, αλλά σε κάθε περίπτωση η αυτοκτονία το διορθώνει.⁴

Η ορολογία, που χρησιμοποιήθηκε από Έλληνες και Ρωμαίους για την αυτοκτονία, είναι αποκαλυπτική των διαθέσεών τους. Η ποικιλία της ελληνικής γλώσσας επιτρέπει τη φραστική απεικόνιση όλων των συναισθηματικών αποχρώσεων - τρόμο, έκπληξη, εκτίμηση προς το όργανο που εκτελεί την αυτοχειρία, δηλ. το χέρι -"χειῖρας ἑαυτῶ ἐπι/προσφέρω"-· αλλά και η πλούσια ρητορική χρήση κυριαρχείται από σύγχυση, έγκριση και θαυμασμό, κυρίως, όμως, από το στοιχείο της εθελοντικής ενέργειας με βάση το πρόθεμα "αὐτο-": "αὐθαίρετος θάνατος, αὐτοθελεί, ἐλεύθερος πότμος, ἐκούσιος θάνατος", (Λατινικά: "mors voluntaria"), ενώ η φιλοσοφική θεώρηση της αυτοκτονίας εκφράζεται με το "ἐξάγω" και το "εὐλογος ἐξαγωγή", της οποίας δημιουργός θεωρείται ο Αντισθένης, μαθητής του Σωκράτη.⁵ Το γενικό χαρακτηριστικό του κλασικού λεξιλογίου είναι η απουσία μιας εντελώς εχθρικής χρήσης της αυτοχειρίας. Οι ευφημισμοί "ἀπαλλαγὴ βίου, ἀπαλλάττω ἑαυτὸν τοῦ ζῆν, καταστροφὴ τοῦ βίου" εκφράζουν το θαυμασμό για μια τέτοια επίδειξη προσωπικής αυτονομίας και ελεύθερης θέλησης του ατόχειρα. Ας μην ξεχνάμε ότι τα επίθετα "αὐτοθάνατος", "αὐτοκτόνος" και "αὐτοφόνος" χρονολογούνται κατ' αρχήν από τον 1ο αι. μ. Χ.⁶

4. Elise P. Garrison, *Groaning Tears. Ethical and dramatic aspects of suicide in Greek Tragedy*, *Mnemosyne*, Suppl., τόμ. 147 (Λάϊντεν/ Ν. Υόρκη/ Κολωνία: έκδ. E. J. Brill, 1995): 178- 179. Κατά την Garrison, αφορούν τους τραγικούς χαρακτήρες που αυτοκτονούν, αλλά βρίσκουν εφαρμογή σε κάθε περίπτωση αυτοκτονίας.

5. Αθην., *Δειπνοσοφ.* 4, 157 Β. Βλ. David Daube, "The Linguistics of Suicide", *Philosophy and Public Affairs* 1/4 (1972): 399- 411 σχετικά με την ελληνική ορολογία για την αυτοκτονία. Επίσης, Anton J. L. van Hoof, *From Autothanasia to Suicide. Self-killing in Classical Antiquity* (Λονδίνο / Νέα Υόρκη: έκδ. Routledge 1990) κυρίως σελ. 135- 141 και Appendix C. Suicidal vocabulary of Greek and Latin: 243- 246.

6. Ένα προσγειωμένο, περιεκτικό όνομα, όπως το "αυτοκτονία" πρωτοαναφέρεται σε ένα ποίημα, που, ενώ περιέχει υλικό από τον 2ο αι. μ. Χ., στην παρούσα του μορφή ανήκει στον 4ο αι. μ. Χ.: *Clementine Homilies* 12. 14 (PG 2, 312 C). Βλ. Daube, 403 και van Hoof, προηγούμενη σημ.

Η "εὐθανασία", μια λέξη που προέρχεται από τα ελληνικά, χρησιμοποιείται ως έκφραση, για να διασαφηνισθεί ο θάνατος και η σημασία του. Το πρόθεμα "ευ" είναι το επίρρημα "εὖ" ή το επιικό "ἐϋ" (το ουδέτερο του "ἔϋς"),⁷ που σημαίνει "καλός, ωραίος, γενναίος, ευγενής". Το δεύτερο μέρος της λέξης αποδίδει την ελληνική έκφραση για το φυσικό θάνατο, "θάνατος".⁸ Αντίθετα, ο πριν της ώρας του, ο αφύσικος και οδυνηρός θάνατος αποδίδεται με την ελληνική λέξη "κῆρ".⁹ "Εὐθανασία", λοιπόν, σημαίνει τον ωραίο θάνατο, το "καλῶς θανεῖν" της Αντιγόνης του Σοφοκλή,¹⁰ το "θάνατο για την αρετή", "ένας αξιοζήλευτος θάνατος στην Ελλάδα".¹¹ "Ευθανασία", όμως, είναι και ο γενναίος θάνατος, η ηρωική αυτοκτονία στο πεδίο της μάχης, δηλαδή το Σπαρτιατικό ιδεώδες θανάτου, (Λεωνίδας), που οικοδομήθηκε πάνω στον ηρωικό κώδικα τιμής, που διέπει την αρχαία κοινωνία και παραπέμπει στον "καλό" και "εὐκλεῆ θάνατο" του Ομηρικού Έκτορα.¹²

Οι λέξεις που παράγονται από το θέμα ευθανατ- χρησιμοποιούνται στην αρχαία Γραμματεία από την κλασική αρχαιότητα και μετά, ενώ η λέξη εὐθανασία εμφανίζεται για πρώτη φορά κατά την Ελληνιστική εποχή, τόσο στην ελληνική γραμματεία, όσο και σε λατινικό κείμενο (στον Κικέρωνα).

Η έννοια, που αποδίδεται στον αρχαιοελληνικό όρο "εὐθανασία" από τις γραμματειακές πηγές,¹³ σε αντίθεση με τη σημερινή του χρήση, δε σήμαινε ποτέ το πρόωρο τέλος μιας αναξιοπαθούς ή μιας απελπισμένης και επώδυνης ζωής. Ο όρος "εὐθανασία" δεν εξισωνόταν ποτέ με τη σημερινή έννοια της "βοήθειας προς θάνατο". Ασφαλώς, υπήρχε ιατρική βοήθεια κατά την ώρα του θανάτου και για το θάνατο, βοήθεια παρακινούμενη από ανθρώπινη αλληλεγγύη. "Εὐθανασία" στην αρχαιότητα σήμαινε τον "καλό θάνατο". Ποιος θάνατος, όμως, χαρακτηρίζεται ως "καλός" στα αρχαία κείμενα;

7. LSJ λήμμα: εὖς.

8. LSJ λήμμα: θάνατος.

9. LSJ λήμμα: κῆρ.

10. Σοφ., Ἄντ. 96 κ. ε.

11. Δίδυμος, Σχόλ. στον Δημ., col. 6, 15: *σᾶς πέρι, παρθένε, μορφᾶς καὶ θανεῖν ζηλωτὸς ἐν Ἑλλάδι πότμος*. Werner Jaeger, *Aristoteles* (Βερολίνο 1923): 118 κ. ε.: E. R. Sandvoss, *Aristoteles* (Στουτγάρδη 1981): 26.

12. Ομ., *Ιλ.* 22, 250 κ. ε.

13. Th. Potthoff, *Euthanasie in der Antike*, (Διατρ. δακτυλ., Wilhelms- Universität Münster 1982): 21-23.

Χρονολογικά ο όρος "εὐθανασία" παρουσιάζεται με τους εξής γραμματικούς τύπους: α) το επίρρημα *εὐθανάτως*, β) το επίθετο *εὐθάνατος*, γ) το ρήμα *εὐθανατέω*, (*εὐθανατεῖν*, *τοῦ εὐθανατοῦντος*, *εὐθανατῆσαι*, *εὐθανατοῦσιν*), και *εὐθανατίζειν*, και δ) τα ουσιαστικά *εὐθανασία* και τὸ *εὐθάνατον*.

α) το επίρρημα *εὐθανάτως*

Το "*εὐθανάτως ἔχειν*", που συναντάται ἤδη κατά τον 5ο αι. π. Χ. στον εκπρόσωπο της αρχαίας Κωμωδίας Κρατῖνο,¹⁴ σημαίνει "το να ἔχει κανείς καλὸ θάνατο".

Στη Νέα Κωμωδία, στο Μένανδρο, (340- 290 π. Χ.), το "*εὐθανάτως ἀπέρχεσθαι*" ἔχει την ἴδια ἔννοια, και πιο συγκεκριμένα ο θάνατος, που συμβαίνει στο σωστὸ χρόνο κι ακόμη αυτός, που ἔρχεται νωρίς.

"οὐκ εὐθανάτως ἀπῆλθεν ἐλθὼν εἰς χρόνον".

Μετάφραση: "δεν πέθανε με καλὸ θάνατο, αυτός που ἔζησε ἐπὶ μακρόν".¹⁵

β) το επίθετο *εὐθάνατος*

Ἡ λέξη "*εὐθάνατος*" στον πρώιμο Ἑλληνισμό σημαίνει τον "καλὸ θάνατο". Ο εκπρόσωπος της Νέας Κωμωδίας Μένανδρος χρωματίζει με αυτήν τη σημασία το επίθετο "*εὐθάνατος*", με την ιδιαίτερη ἔννοια του θανάτου ἀπὸ πλήρη ατομική χαρά ζωής.¹⁶

"μόνος μοι θάνατος οὗτος φαίνεται

εὐθάνατος, ἔχοντα πολλὰς χολλάδας κεῖσθαι παχύν,

ὑπτιον, μόλις λαλοῦντα και τὸ πνεῦμ' ἔχοντ' ἄνω,

ἔσθιοντα και λέγοντα "σῆπομ' ὑπὸ τῆς ἡδονῆς".

Μετάφραση: "αὐτὸς μόνο μου φαίνεται καλὸς θάνατος: 'ὅταν λιώνω ἀπὸ την ἡδονή'".

Ο αστρολόγος Παῦλος Ἀλεξανδρινός (2ο μισό του 4ου αι. μ. Χ.) μιλάει ἐπίσης για ἕναν "καλὸ θάνατο".¹⁷

"γῆρας ἄμοχθον και εὐθάνατον".

Μετάφραση: "γηρατιά χωρίς βάσανα και με καλὸ θάνατο".

14. Κρατῖνος, Ἀπόσπ. 413 (Th. Kock, *Fragmenta*, τόμ. 1, σ. 124. A. Meineke, *Fragments*, 1, σ. 69): *εἴη δ' ἂν τούτοις και ἐπιθανάτως ἔχειν και ὡς Ἡρόδοτος ἐδυσθανάτει, οὗ τὸ ἐναντίον εὐθανάτως Κρατῖνος λέγει.*

15. Μένανδρος, Ἀπόσπ. 416 b, 9 (=Στοβ., Ἀνθολόγ. 4, 53, 7 (10)).

16. Μένανδρος, Ἀπόσπ. 21, 22, 23, (4)· (Αθην., *Δειπνοσοφισταί* 12 (Kaibel § 72, 35)).

17. Παῦλος Ἀλεξ., Μ 3, (ἐκδ. Schato 1586).

γ) το ρήμα *εὐθανατέω*

Ο Ηρόδοτος¹⁸ με τη λέξη "*ἐδυσθανάτει*" καθορίζει έναν άσχημο θάνατο.

Κατά τη φιλοσοφική Σχολή των Στωϊκῶν, "*εὐθανασία*" σημαίνει την εκπλήρωση της ζωής, χαρακτηρίζεται ως "*ἡ εὐλογος ἐξαγωγή*". Ο εκπρόσωπός της Χρύσιππος (3ος αι. π. Χ.) πρεσβεύει ότι το *εὐθανατεῖν* έχει την έννοια του να τύχει κανείς έναν καλό και αξιοπρεπή θάνατο.¹⁹

"Εὐγηρεῖν τε μόνον καὶ εὐθανατεῖν τὸν σπουδαῖον"

εὐγηρεῖν γὰρ εἶναι τὸ μετὰ ποιοῦ γήρως διεξάγειν κατ' ἀρετὴν, εὐθανατεῖν δὲ τὸ μετὰ ποιοῦ θανάτου κατ' ἀρετὴν τελευτᾶν".

Μετάφραση: "Καλό γήρας σημαίνει να περάσει κανείς τα γηρατεία του με αρετή, και καλός θάνατος (*εὐθανατεῖν*) σημαίνει ένα τέλος με αρετή".

Ο Πολύβιος²⁰ στις "*Ιστορίες*" του (200 - 115 π. Χ.) με τη λέξη "*εὐθανατέω*" επαινεί το αγωνιστικό τέλος του τελευταίου Σπαρτιάτη βασιλιά, Κλεομένη. Η έννοια του ρήματος είναι: να τύχει κανείς έναν τιμητικό, ευγενικό θάνατο. Η σημασία του χωρίου του Πολύβιου έγκειται στο ότι πουθενά αλλού στην αρχαία Γραμματεία ο όρος "*εὐθανασία*" δε βρίσκεται σε τόσο στενή σχέση νοηματικά με την "*αυτοκτονία*", όσο εδώ.²¹

"τὸ δὲ πλεῖον εὐθανατῆσαι σπουδάζων καὶ μηδὲν ἀνάξιον ὑπομεῖναι τῆς περι αὐτὸν προγεγενημένης τόλμης".

Μετάφραση: "αλλά μάλλον επιθυμώντας (ο Κλεομένης) να πεθάνει με ένα ένδοξο θάνατο, χωρίς να υπομείνει τίποτε ανάξιο της τόλμης που είχε επιδείξει στο παρελθόν".

Ο Φλάβιος Ιώσηπος²² στο έργο του "*Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία*" (37/ 38 - 100 μ. Χ.) χρησιμοποιεί τη λέξη, για να δηλώσει την εκπλήρωση μέσω του θανάτου, που επέρχεται κατά τον αγώνα με τους εχθρούς.

"παραδοῦναι τοῖς πολεμίοις αὐτοῦς ἔκριναν ὡς εἰ"

μὲν φείσαιντο αὐτῶν ζησόμενοι, εἰ δ' ἀναιρεθεῖεν εὐθανατῆσοντες".

18. Ηρόδ. 9, 72, 2.

19. Χρύσιππος, *Frg. moralia*, Ἀπόσπ. 601, 3 (= *Stoicorum veterum fragmenta* III, 156, nr. 601 = Στοβ., Ἀνθολόγ. 2, 7, 11 q).

20. Πολύβ., *Ἰστορία* 5, 38, 9. Βλ. επίσης Πλούτ., *Βίοι Παράλληλοι*, Κλεομένης, 31, 2- 6. Επίσης, Πολύβ., *Ἰστορία* 32, 4, 3.

21. Κατά τον Potthoff, *Euthanasie*: 17 υπάρχει στο χωρίο αυτό εσωτερικός σύνδεσμος μεταξύ "*Sterbehilfe*" (= βοήθεια προς θάνατον) και "*Selbstmord*" (= αυτοκτονία). Αυτά τα δύο ενώνονται στη λέξη "*Selbsttötung*" (= αυτοθανή), που στέκεται δίπλα στο "*Selbst- Euthanasie*" (= αυτο-εuthanasία).

22. Ιώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 9, 75, 5. Επίσης, Ιώσ., *Ἰουδ. Ἀρχ.* 6, 3, 5.

Μετάφραση: "και έτσι απεφάσισαν να παραδοθούν στους εχθρούς, με την ελπίδα, αν αυτοί τους χαρίσουν τη ζωή τους, θα ζούσαν και ότι εάν καταδικάζονταν σε θάνατο, θα πέθαναν χωρίς να υποφέρουν πολύ".

Το "εὐθανατήσοντες" σημαίνει το να έχουν έναν ελαφρύ θάνατο, πιθανώς με κάποια βοήθεια για την πραγματοποίησή του. Τον εύκολο θάνατο εννοεί και ο Μάρκος Αυρήλιος στο έργο του "Τὰ εἰς ἑαυτὸν" με το "τοῦ εὐθανατοῦντος".²³

"ἐπὶ τοῦ εὐθανατοῦντος

εὐκόλως τὸ ψυχάριον ἀπὸ τοῦ σώματος ἐξελεῖται".

Μετάφραση: "σε αυτόν που έχει έναν εύκολο θάνατο, εύκολα βγαίνει η ψυχή από το σώμα".

Το ρήμα χρησιμοποιείται και από τον Vettius Valens.²⁴ Τέλος, ο ρηματικός τύπος "εὐθανατίζειν" εμφανίζεται στον Ωριγένη (184/ 185 - 254/ 255 μ. Χ.).²⁵

"προθύμως καὶ γενναίως ὑπὲρ

τῶν σεμνῶν καὶ ἁγίων νόμων εὐθανατίζειν".

δ) το ουσιαστικό εὐθανασία

Πρωτοσυναντάται στην Ελληνιστική εποχή.

Η λέξη "εὐθανασία" στους στίχους του Ποσειδιππου,²⁶ (300 π. Χ.), εκπροσώπου της Νέας Κωμωδίας, έχει τη σημασία του εύκολου και καλού θανάτου,

"Ὡν τοῖς θεοῖς ἄνθρωπος εὐχεται τυχεῖν

τῆς εὐθανασίας κρείττον οὐδὲν εὐχεται".

Μετάφραση: "ό,τι κυρίως ένας άνθρωπος εύχεται να κερδίσει από τους θεούς. Τίποτε άλλο καλύτερο δεν εύχεται από την ευθανασία."

όπως και στο Φίλωνα Αλεξανδρέα (γενν. 10 π. Χ.).²⁷

"εὐγηρία καὶ εὐθανασία μέγιστα τῶν ἀνθρωπείων ἀγαθῶν ἔστιν,

ᾧν οὐδετέρου κοινωνὸς ἢ φύσις ἀγήρως τε καὶ ἀθάνατος οὔσα";

Μετάφραση: "Ας εξετάσουμε, λοιπόν, μεταξύ αυτών που ονομάζονται "καλά" πράγματα, εκείνα που κατά την κρίση μας είναι τα πιο θαυμαστά, που για όλα αυτά προσευχόμαστε να τα αποκτήσουμε την κατάλληλή τους εποχή, και που με την απόκτησή τους λογαριαζόμαστε ως οι πιο ευτυχείς. Ποιος, λοι-

23. Marcus Aurelius, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν* 10, 36, 1.

24. Vettius Valens, *Anthol.* 9, 18, 4. Και ιδίου, *Anthol.* 9, 126, 27.

25. Ωριγένης, *Exhortatio ad martyrium* 22, 20.

26. Ποσειδιππος, *Ἀπόσπ.* 18, 2 (= "Μύρμηξ", *Ἀπόσπ.* 1, 2 = Στοβ., *Ἀνθολόγ.* 4, 51, 16).

27. Φίλων Αλεξ., *De sacrificiis Abelis et Caini* 100, 1.

πόν, αγνοεί ότι η ευτυχισμένη γεροντική ηλικία και ένας ευτυχισμένος θάνατος είναι τα πιο σημαντικά από τα ανθρώπινα αγαθά, που σε κανένα από αυτά δεν συμμετέχει η φύση, όντας αγήρατη και αθάνατη";

Ο Κικέρων²⁸ σε απάντησή του σε γράμμα του φίλου του Αττικού, το 43 π. Χ., λέγει: έχεις δίκιο, που αναζητείς έναν αξιοπρεπή θάνατο ("εὐθανασίαν").

"*Bene igitur tu, qui εὐθανασίαν, bene! relinque patriam*".

Μετάφραση: "Καλώς μιλάς για έναν ευγενικό θάνατο, καλώς ! Εγκατάλειψε τη χώρα σου."

Η λέξη "εὐθανασία" χρησιμοποιείται επίσης στο exitus του Καίσαρα Αυγούστου στη βιογραφία του από τον ιστορικό Σουητώνιο²⁹ (70 - 140 μ. Χ.):

"*sortitus exitum facilem et qualem semper optaverat. nam fere quotiens audisset cito et nullo cruciatu defunctum quempiam, sibi et suis εὐθανασίαν similem - hoc enim verbo uti solebat - precabatur*".

Μετάφραση: "έτσι ευλογημένος με έναν εύκολο θάνατο και τέτοιο, που πάντα επιθυμούσε. Γιατί πάντα μαθαίνοντας ότι κάποιος είχε πεθάνει γρήγορα και ανώδυνα, προσευχόταν να μπορούσε να τύχει και αυτός μια τέτοια 'εὐθανασία' - γιατί αυτός ήταν ο όρος, που ήθελε να χρησιμοποιεί."

Στον Κλήμη Αλεξανδρέα³⁰ η εὐθανασία είναι ένα από τα δώρα του Θεού στους ανθρώπους,

"ὡς μυρία ὅσα δεδῶρηται ἡμῖν ὁ θεός, ὧν αὐτὸς ἀμέτοχος, γένεσιν μὲν ἀγένητος ὧν, τροφήν δὲ ἀνενδεής ὧν, καὶ αὖξισιν ἐν ἰσότητι ὧν, εὐγηρίαν τε καὶ εὐθανασίαν ἀθάνατός τε καὶ ἀγήρωσ ὑπάρχων";

ενώ ο Κων/νος VII Πορφυρογέννητος³¹ χαρακτηρίζει την εὐθανασία ως "τὸ τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν ἄθλον".

"«τὸ» τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν ἄθλον, τὴν εὐθανασίαν, τοῖς χειρίστοις ἐνίστε περιτίθησιν".

Μετάφραση: "το βραβείο των γενναίων ανδρών, δηλαδή τον καλό θάνατο".

Κατά τον ῥήτορα Aelius Theon η εὐθανασία είναι ένα αγαθό στους ανθρώπους.³²

28. Cic., Att. 16, 7, 3.

29. Suet., Aug. 2, 99, 2.

30. Κλήμης Αλεξ., Στρώματα 5, 11, 68.

31. Κων/νος VII Πορφυρογέννητος, De sententiis 199, 23.

32. Aelius Theon, Progymnasmata 110, 5.

"τρία ἄν εἶη ταῦτα, ἐξ ὧν εὐπορήσομεν ἐγκωμιάζειν. ἔστι δὲ τῶν ἔξωθεν πρῶτον μὲν εὐγένεια ἀγαθόν, διττὴ δὲ ἡ μὲν πόλεως καὶ ἔθνους καὶ πολιτείας ἀγαθῆς, ἡ δὲ γονέων καὶ τῶν ἄλλων οἰκείων. ἔπειτα δὲ παιδεία, φιλία, δόξα, ἀρχή, πλοῦτος, εὐτεχνία, εὐθανασία".

τὸ εὐθάνατον

Συναντάται μόνο στον νεοπλατωνικό Δαμάσκιο (γενν. 458 μ. Χ).³³

"ποιεῖ δὲ τὸ ἄνοσον καὶ τὸ εὐθάνατον καὶ τὸ μὴ ταχυθάνατον ἢ τῶν ὠρῶν καὶ τῶν στοιχείων εὐκρασία".

Μετάφραση: "δημιουργεῖ δε την ανοσία και τον καλό θάνατο και την μη γρήγορη θανά η ευκρασία των εποχών και των στοιχείων".

II. Το πρόβλημα της "Ευθανασίας" στην αρχαία Ελλάδα.³⁴

Οι σειρές 15 και 16 του Ιπποκρατικού Ὁρκου: "οὐ δώσω δὲ οὐδὲ φάρμακον οὐδενὶ αἰτηθεὶς θανάσιμον οὐδὲ ὑψηγήσομαι ξυμβουλίην τοιήνδε"³⁵, (Μετάφραση: δεν θα δώσω σε κανέναν θανάσιμο φάρμακο, όταν το ζητήσει, ούτε θα συμβουλευσω κάτι τέτοιο) αποτέλεσαν πηγή αμφιβολιών, ἤδη από το 1920, στη διεθνή έρευνα,³⁶ για το εάν αναφέρονται στην αυτοκτονία ἢ στην ευθανασία.

Οι σύγχρονες ερμηνείες κι απόψεις πάνω σε αυτό το θέμα ακολουθούν γενικά δύο διχασμένες κατευθύνσεις, θετική και αρνητική:

α) Κατ' αρχήν, έχει υποστηριχθεί ότι ο Ιπποκρατικός ὄρκος αναφέρεται σε ενδεχόμενη μεσολάβηση του γιατρού για την αυτοκτονία αρρώστου με δηλητήριο, που πάσχει από ανίατη και επώδυνη ασθένεια: ἄρα το πρόβλημα της ευθανασίας, ὅπως απασχολεῖ το σημερινό ἄνθρωπο, ἦταν στην αρχαιότητα ἄγνωστο (K. Deichgräber).³⁷

33. Δαμάσκιος, *In Phaedonem* (versio 2) 137, 3.

34. Th. Potthoff, *Euthanasie*: 4- 11.

35. Ιπποκράτης, *Opera*, στο *Corpus Medicorum Graecorum*, (Λειψία/ Βερολίνο: Teubner, έκδ. I. L. Heiberg, 1927): τόμ. I, 1, σελ. 4: I. (3), 15- 16.

36. Louis Lewin, *Die Gifte in der Weltgeschichte* (Βερολίνο 1920): 75.

37. Karl Deichgräber, "Die ärztliche Standesethik des hippokratischen Eides", *Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin III* (1932): 36 και στο Helmut Flashar (εκδ.) *Antike Medizin* (Ντάρμστατ 1971): 107- 108.

Όμως, ο όρκος εδώ υπονοεί την αυτοκτονία, η οποία στην αρχαιότητα ήταν γενικά κάτι το αυτονόητο. Ο θελούσιος θάνατος έδινε τέλος στα ατελείωτα βάσανα πολλών ανθρώπων· αυτός ο τύπος "ευθανασίας" ήταν στην αρχαιότητα μια καθημερινή πραγματικότητα. Έτσι, η απάντηση στην αποφασιστική ερώτηση, αν ο γιατρός βοηθούσε να επιταχυνθεί ο θάνατος, είναι θετική· επομένως, εφαρμοζόταν η ενεργητική ευθανασία ως ιατρική υποστήριξη στην αυτοκτονία (L. Edelstein).³⁸

Η παρέμβαση των γιατρών παρατηρείται στις "ορθολογικές" αυτοκτονίες, ιδιαίτερα όταν το κίνητρο ήταν η υγεία, και μάλιστα σε αυτές με δηλητήριο· κυρίως χρησιμοποιούσαν τα *άπολυτικά*,³⁹ (=τα θανάσιμα φάρμακα, που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στην Ευθανασία, όπως π. χ. το κώνειο),⁴⁰ (D. Gourevitch).⁴¹ Τα Ιπποκρατικά συγγράμματα διαφοροποιούσαν την κοινή γνώμη: οι θρησκευτικοί άνεμοι έσπρωχναν τους ασθενείς προς τη μεριά των θεραπευτών θεών,⁴² ενώ τα διάφορα φιλοσοφικά ρεύματα προς την αυτοκτονία. Σε όλες, όμως, τις περιπτώσεις ο γιατρός δεν είχε κανένα λόγο να αισθάνεται ενοχή ότι εγκατέλειψε τον ασθενή του. Τελικά, υπάρχει στην αρχαιότητα μια άλλη, οικεία σε μας, έννοια της ευθανασίας, δηλαδή ο θάνατος των απελπισμένων ασθενών ή των ανάξια ζώντων, χωρίς τη συγκατάθεση των θιγομένων προσώπων.⁴³

Άρα, η διάθεση του αρχαίου κόσμου προς την αυτοκτονία ήταν ευνοϊκή και υπήρχε ενεργητική ευθανασία.

38. Ludwig Edelstein, *Der Hippokratische Eid* (Ζυρίχη/Στουτγάρδη: έκδ. v. K. Bartels 1969), (μτφ. του The Hippocratic Oath, *Ancient Medicine*, έκδ. O. και L. C. Temkin, Βαλτιμόρη: The John Hopkins Press 1967): 12, 13- 14. Ο Edelstein, ό. π., 53- 54 συμπεραίνει ότι ο Όρκος είναι Πυθαγόρειος, επειδή αυτή η σχολή ήταν κατηγορηματικά αντίθετη στην αυτοκτονία.

39. Ο Γαληνός στο έργο του *Περί αντίδωτων* (*Opera*, τόμ. 14, σελ. 144- 145, έκδ. C. G. Kühn, 1965) παραθέτει επτά εξάμετρους του προοιμίου από το έργο του Αθηναίου Ηλιόδωρου (2ο μισό του 1ου αι. μ. Χ.) *Πρός Νικόμαχον Άπολυτικά*. Potthoff, *Euthanasie*: 109- 114.

40. Θεόφρ., *Ίστ. Φυτ.* 9, 8, 3· 15, 8 και 16, 8. Plin. (πρεσβ.), *Hist. Nat.* XX, LXXVI, 199. Επίσης, Πλούτ., *Δημήτρ.* 12. Ξεν., *Έλλ.* 2, 3, 56. Λυσίας, Κατ' Έρατοσθένους 17.

41. Danielle Gourevitch, "Suicide among the sick in Classical Antiquity", αγγλ. μτφ. από C. Lilian Temkin, στο *Bulletin of the History of Medicine* 43 (1969): 505 x. ε., 509, 512.

42. Για την αναζήτηση θρησκευτικής βοήθειας από τους ανθρώπους σε απέλπιδες περιπτώσεις, βλ. L. Edelstein, "Greek Medicine in its Relation to Religion and Magic", *Bulletin of the history of Medicine* V (1937), 238 x. ε., και στο *Ancient Medicine*.

43. H. Schadewaldt, "Euthanasie", ό. π.: 16, 24.

β) Άλλοι αρνούνται την παραπάνω ερμηνεία και δεν αποδέχονται ότι μερικές φορές με τη μεσολάβηση του γιατρού επιταχυνόταν ή μπορούσε να προξενηθεί ο θάνατος του ασθενή. Οι αρχαίοι γιατροί μπορεί να εφάρμοζαν την παθητική ευθανασία ως ελάφρυνση θανάτου, χωρίς όμως την επιτάχυνση ή την πρόκλησή του (F. Kudlien).⁴⁴ Υποστηρίζεται ότι ο αρχαίος γιατρός δεν έφθανε στο σημείο να σκοτώσει θεληματικά άνθρωπο, γιατί θα διέπραττε ύβρη, που θα επέσυρε την εκδίκηση των θεών (Ch. Lichtenthaeler).⁴⁵

Ακόμη, στην ελληνική αρχαιότητα "ευθανασία" σήμαινε την ψυχική προετοιμασία για ένα φιλοσοφικό τέλος ή όπως ορίζεται στα Λατινικά "*ars moriendi*"⁴⁶ (H. Schadewaldt). Έτσι, ενώ από το γιατρό της αρχαιότητας πρακτικά δε γίνεται λόγος για μια παθητική ή ενεργητική ευθανασία, αυτοί που μιλούσαν για μια σύντμηση της ανάξιας ζωής ήταν οι φιλόσοφοι και οι πολιτικοί.

Υπάρχουν και δύο άλλα κείμενα, που συσχετίζονται με το προηγούμενο παράθεμα του Ιπποκρατικού Όρκου.

Το πρώτο, ένα δεοντολογικό κείμενο στο *Corpus Medicorum Graecorum*, προφανώς ένας όρκος με αντικείμενο όμοιο με εκείνο του Ιπποκρατικού Όρκου, απαγορεύει τη χορήγηση βλαβερών φαρμάκων σε οποιονδήποτε:

"οὔτε τις ἄν δώροις με παραιβασίην ἀλεγεινήν
ἐκτελέειν πείσειε καὶ ἀνέρι φάρμακα δοῦναι
λυγρά, τάπερ κακότητα θυμοφθόρον οἶδεν ὀπάξειν".⁴⁷

Μετάφραση: "ούτε κανείς θα με έπειθε με δώρα να εκτελέσω οδυνηρή παράβαση και να δώσω σε άνθρωπο φάρμακα θανάσιμα, τα οποία, ως γνωστόν, επιφέρουν καταστρεπτική συμφορά".

Το άλλο κείμενο, από το έργο "*Metamorphoseis*" του Απουλήϊου, (γενν. 123 μ. Χ.), τονίζει την αναμφισβήτητη ακεραιότητα του γιατρού στην απαίτηση να χορηγήσει δηλητήριο. Ο αρχαίος γιατρός, στο κείμενο αυτό, προσεγγίζεται

44. Fridolf Kudlien, "Der antike Arzt vor der Frage des Todes" στο *Der Grenzbereich zwischen Leben und Tod*, έκδ. J. Jungius - Gesell. d. Wiss. Hamburg, (Γκέτινγκεν 1976): 75, 77.

45. Ch. Lichtenthaeler, *Der Eid des Hippokrates. Ursprung und Bedeutung*, (Κολωνία 1984): 135- 141.

46. Hans Schadewaldt, "Euthanasie. Eine medizinhistorische Einführung" στο Hans - Dieter Hiersche (εκδ.), *Euthanasie. Probleme der Sterbehilfe*, (Μόναχο/Ζυρίχη 1975): 12.

47. Ιπποκράτης, *Opera*, όπ. π., τόμ. I, 1, σελ. 5: II. 15- 17.

από έναν σκλάβο, που του ζητάει δηλητήριο· υποψιαζόμενος, του δίνει ένα ακίνδυνο φάρμακο. Όμως, δεν είναι έκπληκτος από την απαίτηση, ούτε σε γενικές γραμμές την αντιμετωπίζει με άρνηση. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί από το γεγονός ότι εκείνοι που υπέφεραν από ανίατες ασθένειες ήταν καταδικασμένοι να πεθάνουν οπωσδήποτε· το μόνο ζήτημα ήταν, εάν αυτοί θα καταδικάζονταν σε μια μη αναγκαία παρατεταμένη συμφορά. Επιπλέον, ο θάνατος έμοιαζε να είναι επιθυμητός από τον άρρωστο, και έτσι το Ιπποκρατικό αξίωμα "ὄφελειν ἢ μηδὲν βλάπτειν"⁴⁸ δε θα ήταν ανασχετικό για τον αρχαίο γιατρό, όταν ερχόταν αντιμέτωπος με εκείνους, που πίστευαν ότι μάλλον θα βοηθιούνταν, παρά θα βλάπτονταν με αφανισμό. Προφανώς, με την ιδιότητα του γιατρού, ο αρχαίος Ιπποκρατικός δεν είχε καμία τύψη να χορηγήσει το ζητούμενο από τον ασθενή δηλητήριο.

Η διάλεξη, όμως, αυτή μας δίνει την ευκαιρία να ανακοινώσουμε, για πρώτη φορά, το εξής σημαντικό για τη βιβλιογραφία πάνω στο θέμα της ευθανασίας:⁴⁹ Είναι αξιοσημείωτο ότι στην Ελλάδα δημοσιεύτηκε στα μέσα του 19ου αι. μια σύντομη μελέτη του Ευγενίου Βουλγάρεως με θέμα την Ευθανασία, όπου ο συγγραφέας προσπαθεί να ισορροπήσει μεταξύ αρχαιότητας και χριστιανικής παράδοσης για την αντιμετώπιση του θανάτου με καρτερία: Ευγένιος Βούλγαρις, *Διατριβή περι Εὐθανασίας ἢ περι τῆς περι τὸν θάνατον καρτερίας* (Ἐν Ἀθήναις, 1846).

Η πιο πρόσφατη συνοπτική μελέτη του θέματος είναι το βιβλίο του Thomas Potthoff, *Euthanasie in der Antike*, ιδιαίτερα το κεφ. VI.⁵⁰ Με βάση το αξίωμα ότι: "Το δικαίωμα του καθενός για το θάνατό του" συνεπάγεται την "Ελευθερία στο θάνατο", ο Potthoff εξετάζει κυρίως την ιατρική πρακτική της ευθανασίας κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα.

Ο Potthoff διακρίνει την ευθανασία σε α) παθητική και β) ενεργητική.

Τα ειδοποιά χαρακτηριστικά της παθητικής ευθανασίας είναι:

1) η ελάφρυνση του θανάτου, χωρίς να συντμηθεί η ζωή, και 2) η ελάφρυνση του θανάτου με κίνδυνο να συντμηθεί η ζωή.

48. Ιπποκράτης, *Ἐπιδημίαι* I, 11. (έκδ. H. Kühlewein, *Opera*, τόμ. I, 1894, σελ. 190).

49. Ευχαριστώ την κ. Βάσω Τσιγκούνη, της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος, για την επισήμανση του βιβλίου αυτού.

50. Potthoff, *Euthanasie*: 26.

Η ενεργητική ευθανασία εφαρμόζεται, όταν: 1) αφήνεις κάποιον να πεθάνει, με αποκοπή των μέσων επιμήκυνσης της ζωής, και 2) γίνεται σκόπιμη επιτάχυνση θανάτου.

Έχει υποστηριχθεί ότι, τόσο στους πρωτόγονους λαούς της αρχαιότητας, όσο και στους πολιτισμένους, η Ευθανασία, με τη σημασία της βοήθειας κατά την ώρα του θανάτου και για το θάνατο, ήταν κανόνας για τους γέροντες, αρρώστους, φυσικώς αδύναμους και ανάπηρα παιδιά· ο Potthoff, με βάση αυτή τη σημασία της Ευθανασίας, εξετάζει αν εφαρμόζοταν η ευθανασία κατά την αρχαιότητα, με ποια μορφή και ποιες προθέσεις, και κίνητρα. Ο Potthoff καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η απάντηση της αρχαιότητας στο πρόβλημα της ευθανασίας ήταν ομόφωνη. Όλες οι μορφές ενεργητικής και παθητικής ευθανασίας, που σήμερα βρίσκονται στο επίκεντρο των συζητήσεων από την ιατρική άποψη, συναντώνται στην αρχαιότητα.⁵¹ Επίσης, ο Potthoff θεωρεί ότι ο αρχαιοέλληνας γιατρός συμμετέχει στη μοίρα του ασθενή μέσω παθητικής ευθανασίας, με την έννοια ότι γινόταν ο θάνατος ευκολότερος, χωρίς αυτό να σημαίνει σύντμηση της ζωής. Αυτός ο τύπος ευθανασίας θάπρεπε να μην είναι αμφισβητήσιμος από κανέναν. Αυτή η παθητική ευθανασία έδινε τη δυνατότητα στον αρχαίο Ιπποκρατικό, σε αναφορά με τον "Κανόνα της μη παρέμβασης" (σειρές 15-16 του Ιπποκρατικού όρκου), να εφαρμόσει ενεργητική ευθανασία,⁵² με το να αφήσει τον ασθενή να πεθάνει. Ακόμη, όταν ο ασθενής με την καταστροφή της ζωής του βοηθείται παρά βλάπτεται, με βάση το Ιπποκρατικό αξίωμα "ὠφελειν ἢ μηδὲν βλάπτειν", τότε αυτή η ιατρική αρχή πρέπει να θεωρηθεί ως ενεργητική ευθανασία, με σύντμηση της ζωής.⁵³

Όμως, στον άρρωστο με θανατερή ασθένεια, στον οποίο ο γιατρός δεν μπορεί να προσφέρει καμία ανακούφιση, απομένει η δυνατότητα της αυτοκτονίας, δηλαδή η αυτο-ευθανασία, ως λύση από τις οδύνες του. Εξάλλου, η γενική στάση της αρχαιότητας απέναντι στην αυτοκτονία δεν ήταν καθ' ολοκληρίαν αρνητική.

Η κοινή πρακτική στην αρχαιότητα δείχνει ότι ο γιατρός οδηγεί ένα συνειδητό, σκεπτόμενο και λογικό άτομο στο θάνατό του, ενώ, για το γιατρό της εποχής μας, όταν παρουσιάζεται μια μη αναστρέψιμη κατάσταση, αυτό που

51. Potthoff, *Euthanasie*, Κεφ. IX, 5: σελ. 165 κ. ε.

52. Potthoff, *Euthanasie*, Κεφ. VII Aktive Euthanasie als ärztliche Beihilfe zum Suizid: 108 κ. ε.

53. Potthoff, *Euthanasie*: 196-197.

πρέπει να επανεξετασθεί είναι αυτή καθεαυτή η έννοια του θανάτου. Αν ο αρχαίος γιατρός αρνείται τη συνεργασία στην αυτοκτονία του ασθενή, που θα τον απαλλάξει από ανυπόφορα βάσανα, αυτό οφείλεται μάλλον σε λόγους καιροσκοπισμού παρά σε λόγους αρχής.

Συνοψίζοντας την ιατρική πρακτική της ευθανασίας κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, παρατηρούμε ότι ένας αρχαίος ασθενής είχε τις εξής δυνατότητες για έναν αξιοπρεπή θάνατο: α) να του χορηγηθεί κάποιο δηλητήριο από γιατρό, (ενεργητική ευθανασία) β) να τον αφήσει ο γιατρός να πεθάνει (παθητική ευθανασία) και γ) να αυτοκτονήσει (αυτο- ευθανασία).

III. Η πρακτική της "Ευθανασίας" στην αρχαιότητα.⁵⁴

Η αυτοκτονία (αυτο- ευθανασία) στην αρχαία Ελλάδα.⁵⁵

α. Κίνητρα

Η πράξη της αυτοκτονίας στην αρχαιότητα ήταν ελεύθερη και άμεση. Μεγάλη σημασία έχουν τα κίνητρα, που ωθούσαν στην αυτοκτονία: οι αρχαίοι αυτοκτονούσαν:

- 1) για να αποφύγουν τη δυσφήμιση ("δύσκλεια") και να διατηρήσουν μια έντιμη φήμη ("εὐκλεια"),
- 2) για να αποφύγουν περαιτέρω βάσανα - η αυτοκτονία γίνεται εγγυήτρια της προσωπικής ελευθερίας,
- 3) για να δώσουν ένα τέλος στο άλγος, και
- 4) για να θυσιάσουν για το κοινό καλό, επιτελώντας το καθήκον ("χρέος"), δηλαδή αυτοκτονούν για χάρη ανώτερων, υψηλών, πατριωτικών ιδεωδών.

54. Potthoff, *Euthanasie*, Κεφ. VI Der Suizid als Selbst- Euthanasie bei Alten und Kranken: 89 κ. ε. Βλ. επίσης R. Hirzel, "Selbstmord": 84- 85, 433 σημ. 2, 453, 460 σημ. 1 και D. Gourevitch, *Suicide* (1969): 510- 518.

55. Βασική βιβλιογραφία για την αυτοκτονία στην αρχαία Ελλάδα: Pauly- Wissowa, *Real - Encyclopaedie* (Στουτγάρδη 1923), II. A. 1134- 1135, " Selbstmord", (Thalheim). *Der kleine Pauly*, τόμ. V, 81- 82, "Selbstmord", (E. B.). *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, τόμ. XII (1921), 26- 31, "Suicide (Greek and Roman)", (A. W. Mair). K. A. Geiger, *Der Selbstmord im klassischen Altertum* (Αουσκμπουργκ 1888). R. Hirzel, "Der Selbstmord", *Archiv für Religionswissenschaft* 11 (Λειψία 1908): 75 κ. ε., 243 κ. ε., 17 κ. ε. (ανατύπ. Ντάρμστατν 1966). Anton J. L. van Hoof, *From Autothanasia to Suicide. Self-killing in Classical Antiquity* (Λονδίνο / Νέα Υόρκη: έκδ. Routledge 1990). Elise P. Garrison, *Groaning Tears, Ethical and dramatic aspects of suicide in Greek Tragedy*, *Mnemosyne*, Suppl. 147 (Λάϊντεν/ Ν. Υόρκη/ Κολωνία: έκδ. E. J. Brill, 1995).

Τα κίνητρα αυτά απορρέουν κατά κύριο λόγο από δύο έννοιες, βαθύτατης σημασίας για την ελληνική σκέψη, την *αἰδῶ* και την *τιμῆ*, και δίνουν απάντηση στην ερώτηση, που απασχολούσε το αρχαιοελληνικό ηθικό σύστημα: "πῶς ζῆν χρῆν". Οι Έλληνες θεωρούσαν την αυτο-θυσία, που έσωζε την κοινωνία, ως χρηστή: η υποταγή μέχρι αυτοκτονίας στις διαταγές σε καιρό μάχης ήταν επαινετή. Η θεσμοθετημένη αυτοκτονία, παρά την πολυπλοκότητά της, δε φέρει κανένα στίγμα. Η αυτοκτονία λόγω αιδούς ή ενοχής ή φόβου δύσκειας είναι ηρωϊκό μέσο για την απόσεισή της και αξιέπαινη, ενώ η αυτοκτονία λόγω ανανδρίας και δειλίας είναι κατακριτέα. Η αυτοκτονία, που αποσκοπεί στην αποκατάσταση της τιμής κάποιου, είναι γενικά και κοινωνικά αποδεκτή. Η αρχαιοελληνική θρησκεία δεν απεκήρυσσε την αυτοκτονία και δεν έθετε καμία αιώνια τιμωρία σε εκείνους, που εθελούσια πέθαιναν.⁵⁶ Στα δόγματά της δεν περιέχεται η πίστη για μια αθάνατη ψυχή, για την οποία οι άνθρωποι πρέπει να δίνουν λογαριασμό στο δημιουργό τους.⁵⁷ Έτσι, νόμοι και θρησκεία άφηναν τον αρχαίο γιατρό ελεύθερο να πράξει σύμφωνα με τη συνείδησή του.

β. Τρόποι αυτοκτονίας⁵⁸

Τρεις (3) τρόποι αυτοκτονίας ήταν γενικώς αποδεκτοί και εφαρμόζονταν στην αρχαιότητα: η αγχόνη, το κώνειο, και το βάραθρο, ενώ αναφέρονται ως "συνεργοῦντα πρὸς τὸν θάνατον" τα ξίφος, αγχόνη, κρημνός.⁵⁹ Το ρίξιμο στην πυρά είναι ένας άλλος τρόπος θανάτου, ένας τρόπος που σηματοδοτεί εξαιρετικές περιπτώσεις θανάτου.

Οι μέθοδοι της αγχόνης και του κρημνού θεωρούνται γενικά ως βάση· αλλά, μόνο το μέταλλο (ξίφος) αντιπροσωπεύει την ανδρεία. Η αποχή από τροφή ("καρτερία") είναι ιδιαίτερα ένας ελληνο-ρωμαϊκός τρόπος αυτοκτονίας. Το ρίξιμο στην πυρά έχει την ευωδιά ανατολικού λιβανιού. Η κατάποση δηλητηρίου θεωρούνταν μια έμμεση μέθοδος, με την οποία εξασθένιζε το στοιχείο της ελευθερίας του ατόχειρα.

56. Όπως έχει καταδειχθεί από τον Hirzel, ό. π., 76 x. ε. και 276.

57. Βλ. F. J. Dölger, *Antike und Christentum*, IV, 1934, 15 x. ε.

58. Βλ. κυρίως συνοπτικά E. Fraenkel, "Selbstmordwege", *Ph* 87 (1932): 470- 473.

59. Πίνδ., Σχόλ. e) στον Όλ. 1, 97: *τριῶν οὐσῶν βασάνων δι' ὧν τις ἀπώλλυτο, βρόχου, κωνείου, βάραθρου*. Πίνδ., Σχόλ. f) στον Όλ. 1, 97: *τρία λέγεται και κοινῶς τὰ πρὸς τὸν θάνατον συνεργοῦντα, ξίφος, ἀγχόνη, κρημνός*. Τα ίδια μέσα - ξίφος, αγχόνη, κρημνός- και από τους Λατίνους Οράτιο: *Erod.* 17, 70- 73· Lucan: 9, 106 ενώ από τον Οράτιο, *Carm.* 3, 27, 58 x. ε. μόνο αγχόνη, κρημνός. Στον *Hercules* του Σενέκα: 845, 858, 868 ο Οϊτεύς συστήνει στη Δηϊάνειρα το ξίφος, και στο στ. 860 τον κρημνό.

γ. Η αυτοκτονία (αυτο-ευθανασία) ηλικιωμένων και ασθενών

Το γήρας και η ανίατη ασθένεια θεμελιώνουν αιτία αυτοκτονίας στην αρχαιότητα.

1. Αυτοκτονία (αυτο-ευθανασία) λόγω ανίατης ασθένειας.⁶⁰

Από τους Λατίνους συγγραφείς ο Πλίνιος ο πρεσβύτερος⁶¹ και από τους Έλληνες ο Διογένης Λαέρτιος στις *Βιογραφίες των Φιλοσόφων*⁶² αναφέρουν την ασθένεια ως σοβαρό επιχείρημα αυτοκτονίας, ενώ στον κανόνα των Στωϊκών φιλοσόφων (ιδρυτής ο Ζήνων) η ανίατη ασθένεια αποτελεί έναν από τους τρεις λόγους, που δικαιολογούν την αυτοκτονία ("σκληροτέρα ἀλγηδών, (=αδυσώπητος πόνος) πηρώσεις, (=τύφλωση ματιών και γενικά ανικανότης αισθήσεων, πρβ. "γήρας ὀλόκληρός ἐστι πήρωσις"), και ἀνίατοι νόσοι").

Μια χρόνια αρρώστεια είναι για τους αρχαίους ως κίνητρο αυτοκτονίας πλήρως αποδεκτό. Επομένως, δικαιολογεί την αυτοκτονία και κατά συνέπεια, επίσης, την ιατρική βοήθεια για την πραγματοποίησή της.

Βλ. το μυθολογικό παράδειγμα του Φιλοκτήτη:

"ὦ θάνατε παιάν, μὴ μ' ἀτιμάσης μολεῖν·

μόνος γὰρ εἶ σὺ τῶν ἀνηκέστων κακῶν ἰατρός, ἄλγος δ' οὐδὲν ἄπτεται νεκροῦ" (Φιλοκτήτης) (Αισχ., Απ. 99).

"ἀλλ' ἔσθ' ὁ θάνατος λῶστος ἰατρὸς νόσων" (Φιλοκτήτης) (Σοφ., Απ. 635).

Πολλές φορές γίνεται λόγος γενικά για μια "ανυπόφορη ασθένεια" ή, όπως στην περίπτωση του Κυνικού Αντισθένη, για "μακρὰ καὶ δυσανάληπτο ἄρρωστιά".⁶³

Στους φιλόσοφους ο ρόλος της ασθένειας, ως εξωτερική αιτία για αυτο-ευθανασία, γίνεται ιδιαίτερα σαφής στην περίπτωση του Στωϊκού φιλόσοφου Ζήνωνα και του μαθητή του Κλεάνθη.

2. Αυτοκτονία (αυτο-ευθανασία) λόγω γήρατος.⁶⁴

"Θάνατος γερόντων." Ένας θεσμός χωρίς σύνορα.

Κατά τον Πλάτωνα, ("Τίμαιος") οι γέροντες πρέπει να έχουν έναν ειρηνικό και ανώδυνο θάνατο.⁶⁵

60. Potthoff, *Euthanasie*: 97 κ. ε. και 132 κ. ε.

61. Plin. (πρεσβ.), *Hist. Nat.* XXV, VII, 23, 24. Στα δηλητηριώδη φυτά βλέπει ο Πλίνιος ένα σημαντικό βοήθημα για την αυτοκτονία: *Hist. Nat.* XXV, VII, 25, 28.

62. Διογ. Λαέρτ. 7, 1, 130.

63. Ιουλιανού αυτοκρ., *Εἰς τοὺς ἀπαιδεύτους Κύνες*, VI, 181 Α. Διογ. Λαέρτ. 6, 18- 19.

64. Potthoff, *Euthanasie*: 93 κ. ε. Βλ. επίσης, Jacob Burckhardt, *Griechische Kulturgeschichte* (Μόναχο 1977),

Μετάφραση: "γιατί ό,τι είναι αντίθετο στη φύση προξενεί πόνο, ενώ αυτό που λαβαίνει χώρα κατά φυσικό τρόπο είναι ευχάριστο· κατά την ίδια αρχή, ο θάνατος, που προκύπτει από αρρώστια ή τραύματα, είναι οδυνηρός και βίαιος, ενώ αυτός, που έρχεται ως φυσικό τέλος με τα γηρατειά είναι από όλους τους θανάτους ο λιγότερο οδυνηρός και μάλλον συνοδεύεται από ευχαρίστηση παρά λύπη."

Η αποφυγή ενός οδυνηρού θανάτου κατά τη γεροντική ηλικία ήταν ο σκοπός της αυτοχειρίας γερόντων στην αρχαιότητα, γεγονός, που επιβεβαιώνεται από τις λογοτεχνικές μαρτυρίες και αφορά ομαδικές ή ατομικές περιπτώσεις. Η αρχαία παράδοση δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι στους ιστορικούς χρόνους, σε ορισμένα μέρη, οι ηλικιωμένοι ωθούνταν στην αυτοκτονία.⁶⁶

Οι φιλόσοφοι, ως φορείς των ύψιστων αξιών, γνώριζαν ποιό τέλος να επιφυλάξουν στον εαυτό τους.⁶⁷ Στις *Βιογραφίες τῶν Φιλοσόφων* από το Διογένη Λαέρτιο, η αυτοκτονία των γηραιών διανοουμένων μοιάζει να είναι μία υποχρεωτική τελευταία πράξη. Ο τρόπος θανάτου του γηραιού φιλοσόφου είναι η έκφραση των βιοθεωριών του, για τις οποίες γίνεται πειστικός μέσω αυτού. Η μέθοδος, που χρησιμοποιούσαν οι φιλόσοφοι και που τη συνιστούσαν ως πλέον αρμόζουσα για ένα αξιοπρεπές τέλος, είναι η ασιτία, η εθελούσια άρνηση τροφής. Ο ελληνικός όρος "καρτερία" (Λατ. "inedia") και το ρήμα "ἀποκαρτερεῖν" δηλώνουν ότι ο θεληματικός θάνατος από ασιτία θεωρούνταν στην αρχαιότητα ως μία μέθοδος, που χαρακτηριζόταν από ανώτερη αποφασιστικότητα. Σε πολλές περιπτώσεις στην εφαρμογή αυτής της μεθόδου συντελούσε και η λύπη. Ακόμη, η ασιτία ήταν αποτέλεσμα ανυπόφορης αρρώστειας. Ο θάνατος μέσω "καρτερίας" λογιζόταν ως μια επίδειξη προσωπικής αυτονομίας. Η αποχή από τροφή ήταν μάλλον ο τέλειος τρόπος του "ἐξάγειν ἐκ τοῦ βίου".⁶⁸

(επανεκτ. της έκδ. από Schwabe & Co. Βασιλεία/ Στουτγάρδη 1930- 31), τόμ. 2: 394. Geoffrey Seidel, "Suicide in the Elderly in Antiquity", *International Journal of Geriatric Psychiatry* 10 (1995): 1077- 1084.

65. Πλάτ., *Τίμ.* 81 E. Βλ. *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, τόμ. IX (1917): λήμμα "Old Age (Greek)", 469 x. ε. (W. J. Woodhouse), για τη διάθεση απέναντι στη γεροντική ηλικία κατά την αρχαιότητα.

66. Potthoff, *Euthanasie*: 174 x. ε.

67. Για την αυτοκτονία των φιλοσόφων βλ. J. M. Rist, *Stoic philosophy* (Καίμπριτζ 1969): 233- 255.

68. "Inedia" στα Λατινικά. Το βιβλίο του Ηγεσία "Αποκαρτερών" στην Πτολεμαϊκή Αίγυπτο έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο στη "jactatio" των φιλοσόφων. Στο φιλοσοφικό πάπυρο του Φιλόδημου μνημονεύεται το "ἀποκαρτερεῖν". Ο ρόλος που έπαιξε στην Επικουρεία άποψη ζωής φαίνεται από το φιλόσοφο Δημόκριτο: Αθην., *Δειπνοσοφ.* 2, 46.

Στις *Βιογραφίες Φιλοσόφων* του Διογένη Λαέρτιου αναφέρεται μία σειρά φιλοσόφων, που αυτοκτόνησαν υπέργηροι, όπως οι: Πυθαγόρας,⁶⁹ Αναξαγόρας,⁷⁰ Εμπεδοκλής,⁷¹ Ζήνων ο Στωϊκός, (ασιτία)⁷² Διονύσιος Επικούρειος (ασιτία)⁷³ κ. α.

Αυτοκτονίες σαν κι αυτές, ενεργούμενες από γέροντες, άνδρες σοφούς, ανώτερης τάξης, μπορούν να θεωρηθούν ως περιπτώσεις κομψής ευθανασίας, ("stylish euthanasia").⁷⁴

Δύο κίνητρα κυριαρχούν στην αυτοκτονία ιστορικών προσώπων: η αιδώς (συχνότερα, ως βασική παράμετρος του ηθικού κώδικα της αρχαιοελληνικής κοινωνίας) και η απελπισία. Η αυτοκτονία δεν δημιουργούσε ηθική αντίδραση, αποστροφή, αλλά έδινε στους ανθρώπους μια τιμητική απαλλαγή και απελευθέρωση από μια ανεπιθύμητη και ανυπόφορη ζωή, λόγω ατιμίας, δηλαδή εξαιτίας μιας δυσμενούς κοινωνικής αντίληψης.⁷⁵

Εάν πρόκειται για απελπισμένες ομάδες, οι μέθοδοι είναι ποικίλες. Το κώνειον χρησιμοποιήθηκε στο "Κεϊον νόμιμον",⁷⁶ δηλαδή στην εξαναγκαστική με νόμο αυτοκτονία των άνω των εξήντα χρόνων ηλικιωμένων του νησιού Κέα, με σκοπό την εξοικονόμηση πόρων ζωής για τους νεότερους. Ομαδική αυτοκτονία αναφέρεται και στη Μασσαλία.⁷⁷

69. Διογ. Λαέρτ. 8, 40. *κάκει τὸν βίον καταστρέψαι ἀσιτία, μὴ βουλόμενον περαιτέρω ζῆν.* = Δικαίαρχος, Ἀπόσπ. 35 b W. Πορφ., *Βίος Πυθ.* 57.

70. Διογ. Λαέρτ. 2, 13. = Πλούτ., *Περ.* 16, 8. Κυρίως, Πλούτ., *Numa* 21.

71. Διογ. Λαέρτ. 8, 74. Διάφορες παραλλαγές γύρω από το θάνατο του Εμπεδοκλή, που εμπίπτει στο pattern of exhibitionism, επιδειξιμανία, Λατιν.: *jactatio*. Ο Εμπεδοκλής πήδησε μέσα στην Αίτνα. Άλλα παραδείγματα που ανήκουν στο ίδιο pattern είναι ο Περεγρίνος, με τον διά πυράς θάνατό του κατά μίμηση του Ηρακλή, ο Κάλανος, που κάθισε πάνω στην πυρά και ο Ζάρμαρος, ο Ινδός, που εθελούσια πυρπολήθηκε στην Αθήνα.

72. Ασιτία κατά ΑΠ 7, 118. Διογ. Λαέρτ. 7, 28 κ. ε.: *καὶ παραχρήμα ἐτελεύτησεν, ἀποπνίξας ἑαυτόν.* = Λουκ., *Μακρ.* 19. Sen., *De prov.* 6.

73. Διογ. Λαέρτ. 7, 167.

74. Βλ. D. Gourevitch, *Le triangle hippocratique dans le monde Greco-Romain. Le malade, sa maladie et son médecin* (Παρίσι/Ρώμη 1984): 172: "Le suicide rationnel du malade se présente donc essentiellement comme une conduite de vieux". Για το στυλιζάρισμα του θανάτου από τους φιλόσοφους, βλ. Johannes Hahn, *Der Philosoph und die Gesellschaft* (Στουτγάρδη 1989): κυρίως 201- 203 για τη σημασία ενός αξιοπρεπούς τέλους.

75. Βλ. Garrison, *Groaning Tears*: 24 και Appendix A.

76. Θεόφρ., *Φυτ. Ἰστ.* 9, 16· Μένανδρος, Ἀπόσπ. 797 στον Στράβ. 10, 486· Στέφ. Βυζ., Ἐθνικά, λήμμα Ἴουλις Ἡρακλείδ., Πολιτ. 9· ΑΠ 7, 470· Aelian, *VH* 3, 37· Val. Max. II, 6. Βλ. Bernhard Schmidt, "Der Selbstmord der Greise von Keos", *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum* 9 (1903): 617- 628.

77. Val. Max. II, 6.

3. Η ηρωϊκή αυτοκτονία- ευθανασία στο πεδίο της μάχης.

"Ο καλός" και "εὐκλεῆς θάνατος" είναι ο τύπος κινήτρου στον οποίο υπάγονται οι περιπτώσεις της ηρωϊκής αυτοκτονίας στο πεδίο της μάχης και θυμίζουν πόσο μαχητική αρετή λογαριαζόταν η ανώτατη αρετή από τους αρχαίους. Το αξίωμα αυτό αποτελούσε πρωταρχικά το Σπαρτιατικό ιδεώδες θανάτου.⁷⁸ Σε μια κοινωνία διαποτισμένη από τον ηρωϊκό κώδικα του θανάτου επί της ατιμίας, η τυπική ώθηση κάποιου προς την αυτοκτονία σε ώρα μάχης είναι απόλυτα σύμφωνη με τον κώδικα αυτόν. Η αυτοκτονία, που προτιμάται από την υποταγή στον εχθρό, είναι μια δικαιολογημένη αυτοκτονία, εφόσον πρόκειται να αποφευχθεί μια ανυπόφορη δύσκλεια.

Ο Πausανίας επαινεί τη γενναιότητα του Αθηναίου ιππάρχου Καλλίστρατου, όταν η Σικελική εκστρατεία έβαινε προς το οδυνηρό της τέλος, το Σεπτέμβριο του 413 π. Χ. Ο Καλλίστρατος, επικεφαλής του ιππικού του, είχε το θάρρος να διασπάσει τον εχθρό και να φέρει με ασφάλεια τον στρατό του στην Κατάνη· κατόπιν, επέστρεψε στις Συρακούσες, όπου ο ίδιος και το άλογό του χάθηκαν θερίζοντας τους εχθρούς. Ο εθελούσιος θάνατος του Καλλίστρατου του χάρισε την παντοτινή εύκλεια.

Ο Αναξίβιος και οι δώδεκα Λακεδαιμόνιοι αρμοστές με την εθελουσία τους ακολουθούν το παράδειγμα του Ομηρικού Έκτορα, όταν έπεσαν στην ενέδρα του Αθηναίου Ιφικράτη το 388 π. Χ. στην Άβυδο του Ελλησπόντου.⁷⁹

Συμπέρασμα.

Συμπερασματικά, ο άνθρωπος της αρχαιότητας, με ελάχιστες θρησκευτικές εξαιρέσεις, (κυρίως οι Πυθαγόρειοι), είχε το δικαίωμα να αποφασίζει ελεύθερα για τη ζωή του και ιδιαίτερα για το τέλος της ζωής του. Στις σωματικές και ψυχικές οδύνες βρήκε ο αρχαίος άνθρωπος ένα ισχυρό επιχείρημα, για να διακόψει τη ζωή του αυθαίρετα και αυτεξούσια.⁸⁰ Οι μαρτυρίες από την ελληνική κλασική αρχαιότητα φωτίζουν τα προσωπικά κίνητρα και αποδεικνύουν ότι ακόμη και υποψήφιοι αυτοχείρες επιθυμούσαν να θεωρηθεί η αυτοκτονία τους ως εθελούσια ορθολογική πράξη.⁸¹ Περαιτέρω, οι απεικονίσεις αυτοκτονίας

78. Βλ. Nicol Loraux, "La 'belle mort' spartiate", *Ktema* 2 (1977): 105 κ. ε. Peter Walcot, "Suicide, A Question of Motivation", *Studies in honour of T. B. L. Webster*, (Bristol Classical Press, 1986): τόμ. 1: 231.

79. Ξεν., Έλλ. 4, 8, 38 κ. ε.: και παρά τοῦ ὑπασπιστοῦ λαβὼν τὴν ἀσπίδα ἐν χώρᾳ αὐτοῦ μαχόμενος ἀποθνήσκει. καὶ τῶν Λακεδαιμονίων δὲ τῶν πόλεων ἀρμοστήρων ὡς δώδεκα μαχόμενοι συναπέθανον.

80. Potthoff, *Euthanasie*: 107.

στην κλασική τέχνη επιβεβαιώνουν την άποψη που εκφράζεται από τις γραμματειακές πηγές, ότι δηλαδή στον Ελληνο- Ρωμαϊκό κόσμο η αυτοκτονία θεωρούνταν ως μια σκόπιμη, αποφασιστική και ηρωική πράξη.⁸²

Ο αρχαίος γιατρός και η αρχαία κοινωνία στις μεταξύ τους σχέσεις είχαν θέσει το θέμα του θανάτου και είχαν αναπτύξει τη θεώρηση και την αντιμετώπισή του, θεμελιώνοντας έτσι το ίδιο "μοντέλο για το μέλλον".⁸³ Η θέση της αρχαιότητας πάνω σ' αυτό το πρόβλημα αποδεικνύεται για το παρόν πολυσήμαντη.⁸⁴

81. Anton J. L. van Hoof, "Suicide and Parasuicide in Ancient Personal Testimonies", *Crisis* 14/ 2 (1993): 76- 82.

82. Anton J. L. van Hoof, "Icons of Ancient Suicide: Self- killing in Classical Art", *Crisis* 15/ 4 (1994): 179- 186.

83. Potthoff, *Euthanasie*: 210- 211.

84. Θα ήθελα να δηλώσω ότι το παρόν κείμενο είναι μέρος της έρευνάς μου, που πραγματοποιήθηκε μέσα στα πλαίσια του ερευνητικού προγράμματος ΠΕΝΕΔ στο ΚΕΡΑ με θέμα την "Ευθανασία στην αρχαία Ελλάδα και τους άλλους λαούς της Βαλκανικής", και του δοκιμίου με τίτλο "Θάνατος εὐθάνατος: Η ελευθερία για έναν ωραίο και γενναίο θάνατο στην αρχαία Ελλάδα", που έχει παραδοθεί στις 28-12-1998 στην επιστημονική υπεύθυνο του προγράμματος κ. Α. Πετροπούλου. Με την ευκαιρία αυτή ευχαριστώ τον Πρόεδρο του ΕΙΕ κ. Ι. Σιώτη, το Δ.Σ. του ΕΙΕ, την κ. Ε. Γραμματικοπούλου, και όσους υπερασπίστηκαν με θέρμη την ιδέα μου, αλλά και τον κόπο μου για την πραγματοποίηση του κύκλου ομιλιών με κεντρικό θέμα: *ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ: Η σημαντική του "καλοῦ" θανάτου*. Από καρδιάς εκφράζω την εκτίμησή μου στο Διευθυντή και σε όλο το έμψυχο ΚΕΡΑ για την υποστήριξή τους εδώ και χρόνια. Θα ήμουν αγνώμων αν παρέλειπα να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου σε πρόσωπα έστω και απόντα, όπως στο δάσκαλό μου Καθηγητή Walter Burkert, που είχε την ψυχική ανωτερότητα να μου στείλει από τη Ζυρίχη, το Φεβρουάριο του 1998, προσωπικό του υλικό, καθώς και στο γιατρό από τη Λεμεσό της Κύπρου Δόκτορα κ. Ανδρέα Προκοπίου, ο οποίος με μέγιστη προθυμία έθεσε στη διάθεσή μου Πρακτικά Συνεδρίων Βιο-ιατρικής Ηθικής. Επίσης, ευχαριστώ τον Δρα κ. Μανώλη Γαλανάκη, Λέκτορα της Ιατρικής Σχολής του Παν/μίου Ιωαννίνων, ο οποίος με μεγάλη ευγένεια μου έστειλε τη δακτ. διατριβή του με τίτλο: "Η λυτρωτική θανάτωση στην αρχαία ελληνική Γραμματεία: αυτοκτονία, ευθανασία, βρεφοκτονία", Ιωάννινα 1996. (αδημοσίευτη), τον Απρίλιο του 2000. Ακόμη, όσους είχαν ένα παρηγορητικό λόγο να μου πουν, όταν άκουγαν ότι ασχολούμαι με ένα τέτοιο "ψυχοφθόρο" θέμα, που δεν σας κρύβω ότι, κατά της διάρκειας της έρευνάς του, με έφερε και μένα αντιμετώπιη με ερωτήματα, διλήμματα, και αλγεινά συναισθήματα απέναντι σε ένα τέλος, που θα πρέπει να έχει μια αξιοπρεπής και γενναία ζωή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Λεξικά και Εγκυκλοπαίδειες

- *A New Dictionary of Christian Ethics*,
SCM PRESS LTD, The Westminster Press 1986. First Published 1986 by SCM Press Ltd, Λονδίνο. Λήμμα: "Euthanasia", 210- 212 (Thomas Wood).
- *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, τόμ. V (1912): 598.
- A. Ronconi, *Reallexikon für Antike und Christentum*, (Στουτγάρδη 1966), τόμ. VI: 1258.
- *Dictionnaire encyclopédique d'histoire A- F*, (Παρίσι 1978): 1712.
- *ERE (=Encyclopaedia of Religion and Ethics)*, τόμ. IX. Λήμμα: " Old Age", (W. Woodhouse).
- *ERE (=Encyclopaedia of Religion and Ethics)*, τόμ. XII, 26- 31. Λήμμα: "Suicide (Greek and Roman)" (A. W. Mair).
- *RE (= Real- Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaften*, Στουτγάρδη 1934, τόμ. VA 1, 1245- 1268. Λήμμα: "Thanatos" (A. Lesky).
- *RE (= Real- Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaften*, Στουτγάρδη 1913, τόμ. VIII 2, 2248- 2250. Λήμμα: "Homicidium" (Pfaff).
- *RE (= Real- Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaften*, Στουτγάρδη 1921, τόμ. II A 1, 1134- 1135. Λήμμα: "Selbstmord" (Th. Thalheim).
- *KP (=Der Kleine Pauly)*, τόμ. 5, 81- 82. Λήμμα: " Selbstmord" (E. B.).
- *Daremberg- Saglio, Dict. des antiquités*, τόμ. 2. Λήμμα: " Expositio". (J. G. Humbert).
- *Encyclopädisches Wörterbuch der medizinischen Wissenschaften*, τόμ. 11, 598- 603. Λήμμα: "Euthanasia" (V. Vogel).
- *LSJ (= H. G. Liddell- R. Scott- H. S. Jones, Greek- English Lexikon*, ed. Οξφόρδη, 1940.
- *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, (Τύμπινγκεν 1958³), τόμ. II.

2. Βιβλία και Άρθρα

- F. BACON, έκδ. J. Spedding et alii, *Works* (1858), τόμ. 1: 594, 595.
- - BAUMHAUER, "Veterum philosophorum, praecipue Stoicorum, doctrina de morte voluntaria", (Greek and Latin terms on euthanasia), Trajecti ad Rhenum, (1842): σελ. 244 κ. ε. και σελ. 246 κ. ε.

- E. BENZ, "Das Todesproblem in der stoischen Philosophie", *Tübinger Beiträge z. Altertumwissenschaft*, VII (1929), 54 κ. ε.
- E. BOΥΛΓΑΠΙΣ, *Διατριβή περι Εὐθανασίας ἢ περι τῆς περι τὸν θάνατον καρτερίας*, Ἐν Ἀθήναις, 1846.
- P. O. BROENDSTED, *Reisen und Untersuchungen in Griechenland*, τόμ. 1, Παρίσι 1826.
- J. BURCKHARDT, *Griechische Kulturgeschichte* (Μόναχο 1977), (επανεκτ. της έκδ. από Schwabe & Co. Βασιλεία/ Στουτγάρδη 1930- 31), τόμ. 2.
- P. CARRICK, "The language of suicide in Greco- Roman culture", *Interfaces: Linguistics, Psychology and health Therapeutics*, 12(2) (1985): σελ. 55- 67. Pennsylvania State Univ., Milton Hershey Medical Ctr., Hershey.
- J. M. COOPER, "Greek philosophers on euthanasia and suicide", Brody, Baruch A., ed. *Suicide and Euthanasia: Historical and Contemporary Themes* 1989: σελ. 9- 38.
- K. DEICHGRÄBER, "Die ärztliche Standesethik des hippokratischen Eides", *Quellen und Studien zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Medizin III* (1932): σελ. 36 και στο Helmut Flashar (εκδ.) *Antike Medizin* (Ντάρμστατ 1971): σελ. 107- 108.
- Ch. DARWIN, *Die Entstehung der Arten durch natürliche Zuchtwahl*, 1859.
- D. DAUBE, "The Linguistics of Suicide", *Philosophy and Public Affairs*, 1, 4 (1972): σελ. 387- 437. Univ. of California, Μπέρκλεϊ.
- F. J. DÖLGER, *Antike und Christentum*, IV, 1934.
- K. DORTER, *Plato's Phaedo: An Interpretation*, Τορόντο 1981.
- E. DURKHEIM, *Le Suicide*, Παρίσι 1897. Επανεκδ. P.U.F., Παρίσι 1981. Μετάφρ. στην Αγγλική: *Suicide: A Study in Sociology* από J. A. Spaulding / G. Simpson, Νέα Υόρκη 1966.
- J. ECKSTEIN, *The Deathday of Socrates*, Νέα Υερσέη 1981.
- L. EDELSTEIN, *Der Hippokratische Eid* (Ζυρίχη/Στουτγάρδη: έκδ. v. K. Bartels 1969), (μτφ. του *The Hippocratic Oath, Ancient Medicine*, έκδ. O. και L. C. Temkin, Βαλτιμόρν: The John Hopkins Press 1967): 12, 13- 14.
- L. EDELSTEIN, "Greek Medicine in its Relation to Religion and Magic", *Bulletin of the history of Medicine* V (1937), 238 κ. ε., και στο *Ancient Medicine*.
- E. FRAENKEL, "Selbstmordwege", *Ph* 87 (1932): σελ. 470- 473.

- F. J. FROST, *Plutarch's Themistocles, A historical commentary*, Πρίνστον 1980.
- H. FÜHNER, "Der Tod des Themistokles. Ein Selbstmord durch Stierblut", *RhM N. F. 91* (1942): σελ. 193- 199.
- Ε. Γ. ΓΑΛΑΝΑΚΗΣ, *Η λυτρωτική θανάτωση στην αρχαία ελληνική Γραμματεία: αυτοκτονία, ευθανασία, βρεφοκτονία. Δακτυλ. διατριβή, αδημοσίευτη, Ιωάννινα 1996.*
- E. P. GARRISON, *Groaning Tears, Ethical and dramatic aspects of suicide in Greek Tragedy*, *Mnemosyne, Suppl.*, τόμ. 147 (Λάιπτεν/ Ν. Υόρκη/ Κολωνία: έκδ. E. J. Brill, 1995).
- K. A. GEIGER, *Der Selbstmord im klassischen Altertum*, Άουκομπουργκ 1888.
- D. GOUREVITCH, "Suicide Among the Sick in Classical Antiquity", *Μετάφραση από τα Γαλλικά από C. Lilian Temkin. Bulletin History Medicine 43* (1969): σελ. 501- 518.
- D. GOUREVITCH, *Le triangle hippocratique dans le monde Greco- Romain. Le malade, sa maladie et son médecin*, Παρίσι / Ρώμη 1984.
- M. F. GRIFFIN, "Philosophy, Cato and Roman Suicide I, II", *Greece and Rome 33. 1* (Απρ. 1986): 70
- F. B. GUMMERE, *Germanic Origines*, Νέα Υόρκη 1892.
- J. HAHN, *Der Philosoph und die Gesellschaft*, Στουτγάρδη 1989.
- R. HERTZ, *Death and the Right Hand*, Μετάφρ. R. and C. Needham, Λονδίνο 1960.
- R. HIRZEL, "Der Selbstmord", *Archiv für Religionswissenschaft 11* (Λειψία 1908): σελ. 75- 104 / 243- 284 / 417- 476 (ανατύπ. Ντάρμστατ 1966).
- Anton JL van HOOFF, *From Autothanasia to Suicide. Self- killing in Classical Antiquity*, Λονδίνο/ Νέα Υόρκη, έκδ. Routledge 1990
- Anton JL van HOOFF, "Icons of Ancient Suicide: Self- killing in Classical Art", *Crisis 15*(4), (1994): σελ. 179- 186.
- Anton JL van HOOFF, "Suicide and Parasuicide in Ancient Personal Testimonies", *Crisis 14*(2) (1993): σελ. 76- 82.
- W. JAEGER, *Aristoteles*, Βερολίνο 1923.
- M. JEORGER, e. a., "L' histoire du suicide", *Histoire 27* (1980): σελ. 37- 55.
- J. KOTY, *Die Behandlung der Alten und Kranken bei den Naturvölkern*, Στουτγάρδη 1934.

- F. KUDLIEN, "Der antike Arzt vor der Frage des Todes" στο *Der Grenzbereich zwischen Leben und Tod*, έκδ. J. Jungius - Gesell. d. Wiss. Hamburg, (Γκέτινγκεν 1976).
- R. J. LENARDON, *The Saga of Themistocles*, Λονδίνο 1978.
- Ch. LICHTENTHAELER, *Der Eid des Hippokrates. Ursprung und Bedeutung*. Κολωνία 1984.
- N. LORAUX, *Façons tragiques de tuer une femme*, Hachette, 1985 (ελλ. μτφ.: Βίαιοι θάνατοι γυναικών στην τραγωδία, Αγγ. Ροβάτσου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1995).
- N. LORAUX, "La 'belle mort' spartiate", *Ktèma* 2 (1977): σελ. 105- 120.
- N. LORAUX, "Les corps étranglé", Y. Thomas (επιμ.), *Le châtement dans la cité, École Française de Rome*, Ρώμη/ Παρίσι, 1984. (σελ. 195- 218: απαγχονισμός).
- Th. MORE, *The Utopia of Sir Thomas More: "De optimo rei publicae statu deque nova insula Utopia"*, το Λατινικό κείμενο ανατυπωμένο από την 1η έκδοση, στο *Sampson George* (εκδ.), (Λονδίνο 1910: G. Bell and Sons Ltd.): 401. Αγγλ. μτφ. από Paul Turner: *Th. More, Utopia*, Penguin Books, 1965, Book 2, σελ. 102. Ελλ. μτφ. από την προηγούμενη αγγλική από: Γιώργο Καραγιάννη: *Th. More, Η Ουτοπία* (Αθήνα: έκδ. Κάλβος 1970).
- MURIEL, JEORGER, e. a., "L' histoire du suicide", *L'Histoire* 27 (1980): σελ. 37- 55.
- L. LEWIN, *Die Gifte in der Weltgeschichte*, Βερολίνο 1920.
- Δ. Ε. ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΣ, "Η αυτοκτονία εις την αρχαίαν παραστατικήν τέχνην", *ΑΔ* 25 (1970- 71): σελ. 36- 53 και Πίν. 16- 22.
- R. PARKER, *Miasma. Pollution and Purification in early Greek Religion*, Οξφόρδη: Clarendon Press, 1983.
- A. PODLECKI, *The Life of Themistocles*, Μόντρεαλ / Λονδίνο 1975.
- Th. POTTHOFF, *Euthanasie in der Antike*, Διατρ. δακτυλ., *Wilhelms- Universität Münster* 1982.
- J. M. RIST, *Stoic philosophy*, Καίμπριτζ 1969.
- P. SAINSBURY, "Der Altersselbstmord", στο Ch. Zwingmann (Hrsg), *Selbstvernichtung, Akademische Reihe - Auswahl repräsentativer Texte: Psychologie*, Φραγκφούρτη στον Μάιν, 1965: σελ. 178 κ. ε.
- E. R. SANDVOSS, *Aristoteles*, Στουτγάρδη 1981.

- G. SEIDEL, "Suicide in the Elderly in Antiquity", *International Journal of Geriatric Psychiatry* 1985, Δεκ., 10 (12) (1995): σελ. 1077- 1084.
- H. SCHADEWALDT, "Euthanasie. Eine medizinhistorische Einführung" στο Hans - Dieter Hiersche (εκδ.), *Euthanasie. Probleme der Sterbehilfe*, (Μόναχο/Ζυρίχη 1975).
- H. SCHADEWALDT, "Historische Betrachtungen zum Alterssuizid", *Aktuelle Gerontologie* 7 (1977).
- B. SCHMIDT, "Der Selbstmord der Greise von Keos", *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur, II*, έκδ. J. Ilberg, 6 (1903): σελ. 617- 628.
- A. SCHOPENHAUER, *Die Welt als Wille und Vorstellung*, τόμ. 2, Λειψία: έκδ. H. Hübscher 1938.
- A. SCHOPENHAUER, *Parerga und Paralipomena*, τόμ. 1, Λειψία: έκδ. H. Hübscher 1938.
- J. C. G. STRACHAN, *Who did forbid suicide at Phaedo 62 B ?*, *Classical Quarterly N. S.* 64 (1970): σελ. 216- 220.
- A. E. TAYLOR, *Plato. The Man and his Work*, Λονδίνο 1937⁴.
- P. WALCOT, "Suicide. A Question of Motivation", *Studies in Honour of T. B. L. Webster I*, *Bristol Classical Press*, Μπρίστολ, 1986: σελ. 231- 237.
- M. L. WEST, *Iambi et Elegi Graeci*, Οξφόρδη 1971.
- Ch. M. WIELAND, *Drei Gespräche nach dem Tode: Werke 32* (Βερολίνο 1879): 536.
- J. WUNDERLI, *Euthanasie oder über die Würde des Sterbens*, Στουτγάρδη 1974.
- F. VALENTIN, (Hrsg.), *Die Euthanasie*, Γκέτινγκεν 1969.
- H. Y. VANDERPOOL, *Death and dying: Euthanasia and sustaining life. I. Historical aspects*. Reich, Warren Thomas, ed. *Encyclopedia of Bioethics*. Revised edition 554- 563/ 1995.
- J. VOGT, "Euthanasia, Antik und Modern", *Saeculum* 33 (1) (1982): σελ. 68- 73.